

УДК 930.2(47)(092)

А. М. Острянюк

*Чернігівський національний педагогічний університет
ім. Т. Г. Шевченка*

**«ПУСТЬ БУДЕТ ВСЯ ЭТА КНИГА О НЕМ»
(Рукописна книга М. М. Бережкова
про К. М. Бестужева-Рюміна)**

Розглядається маловідомий рукописний твір Михайла Миколайовича Бережкова, присвячений своєму вчителю – Костянтину Миколайовичу Бестужеву-Рюміну.

Ключові слова: учень, учитель, епістолярій, листування.

Рассматривается малоизвестное рукописное произведение Михаила Николаевича Бережкова, посвященное его учителю – Константину Николаевичу Бестужеву-Рюмину.

Ключевые слова: ученик, учитель, эпистолярный, переписка.

The little known handwritten work of Mykhailo M. Berezhkov, devoted to his teacher – Kostiantyn M. Bestuzhev-Riumin, is examined.

Key words: follower, teacher, epistolarity, correspondence.

Стосунки між вчителями та учнями у науковому світі відіграють винятково важливу роль. По-різному складаються відносини між науковими батьками та їх дітьми, а відтак, відмінними є враження від цих взаємин. Існування вчителя-наставника у справі становлення в науковому середовищі й співтоваристві науковців не може і не повинно бути формалізовано тільки керівництвом кваліфікаційною роботою. Ці стосунки передбачають більш широкий спектр тісних відносин, які сприяють уведенню початківця до світу науки і супровід його самостійного творчого пошуку. Взірцем подібних «класичних» відносин вчитель-учень був тандем Костянтина Миколайовича Бестужева-Рюміна (1829–1897) та Михайла Миколайовича Бережкова

(1850–1932). Саме особистість учня в контексті таких взаємин має гарні перспективи вивчення в світлі тієї рукописної спадщини, яку залишив по собі М. М. Бережков.

Життя та діяльність Михайла Миколайовича Бережкова досить уважно вивчається дослідниками впродовж останніх двох десятиріч років [3; 12–15; 17–23]. Утім, багатогранний світ цієї особистості, здається, ще довго буде притягувати своїми маловідомими сторонами.

Народився М. Бережков у родині сільського священика у Володимирській губернії 30 жовтня 1850 р. [4, арк. 8 зв.]. 1860 р. вступив до Володимирського духовного училища, а у 1870 р. закінчив курс наук у тамтешній духовній семінарії. Влітку 1871 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Після його закінчення навесні 1875 р., був залишений для підготовки до професорського звання. У лютому 1879 р. захистив дисертацію «О торговле Руси с Ганзой до конца XV века» і був затверджений магістром російської історії [2, арк. 16–16 зв.]. Протягом наступних трьох років працював домашнім учителем у родині графа О. Уварова у Москві. У жовтні 1882 р. переїхав до Ніжина, де прожив решту свого життя. До 1904 р. обіймав посаду професора кафедри російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, 1896 р. став одним з ініціаторів створення Історико-філологічного товариства, а з червня 1901 р. до 1904 р. очолював його. Брав участь у Археологічних з'їздах у Ярославлі, Вільно, Ризі, Одесі, Києві, Катеринославі, Чернігові та Володимирі як делегат від Ніжинського інституту та член Московського археологічного товариства. Після тривалої перерви у лютому 1919 р. вчений повернувся до викладацької діяльності в Інституті та завідував його бібліотекою [2, арк. 10–10 зв.]. 1922 р. М. Бережкова затверджено членом історичної секції Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти [2, арк. 16–16 зв.], а у січні 1924 р. він став керівником секції української та російської історії Ніжинської НДК [2, арк. 15], 1925 р. був одним з засновників Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Увесь цей час М. Бережков активно займався дослідницькою діяльністю, з під його пера вийшло понад півсотні наукових студій, присвячених проблемам історії Росії, Криму, а також розвідки краєзнавчого характеру. У грудні 1926 р. М. Бережков за станом здоров'я відійшов від активної викладацької та дослідницької діяльності [2, арк. 19, 39]. Помер у квітні 1932 р. у Ніжині.

«Пусть будет вся эта книга о нем». Ці слова взято з тексту рукописної книги М. Бережкова, присвяченої його вчителю К. М. Бестужеву-Рюміну – проекту, який був реалізований влітку 1907 р.

М. Бережков досить тривалий час – від навчання в університеті до самої смерті К. М. Бестужева-Рюміна 2 січня 1897 р. підтримував тісні стосунки з вчителем. Це був не банальний обмін люб'язностями, а цілком креативний діалог з наставником у широкому сенсі, який, за зізнанням М. Бережкова, живив його в усіх починаннях. Він став людиною рідною для всієї родини К. М. Бестужева-Рюміна. По смерті вчителя М. Бережков продовжував листовно спілкуватись з його дружиною Єлизаветою Василівною [9]. У листі до М. Бережкова 12 березня 1901 р. вона щиро зізналася: «Вы любили Константина Николаевича истинно сыновнею любовью. Вспоминаю я в ту минуту, когда Вам пишу, трогательное Ваше отношение к нему в последние дни его жизни. Очень мне жаль, что Вас нет здесь в Петербурге» [9, спр. 53967, арк. 2].

М. Бережков вперше публічно висловив своє високе ставлення до вчителя на засіданні Ніжинського Історико-філологічного товариства 15 січня 1897 р. за два тижні по смерті К. М. Бестужева-Рюміна. У поминальному слові він вказав, що «для меня он был не только профессором, но и руководителем в моих специальных занятиях русской историей, самым обязательным и предупредительным, скажу более: он был всегда дружески ко мне расположенным человеком» [1, с. 17].

У грудні 1904 р. М. Бережков вийшов у відставку. Як і сам вчений, так і його колеги по Ніжинській вищій школі з великим хвилюванням пережили цей момент. Зокрема, В. К. Піскорський у листі до Є. О. Ківліцького 30 травня 1903 р., тобто задовго до цієї події, зазначив: «Из местных новостей сообщу, что Бережков уходит в отставку. Очень жалеем об этом. Он бесспорно хороший человек... С уходом его, в Нежине уже не будет у меня ни одного близкого коллеги, и служить будет еще труднее» [10, арк. 1 зв.–2]. М. Бережков виходив на пенсію з почуттям виконаного обов'язку: «Завтра кончаю курс моих лекций ...навсегда. Ухожу в отставку потому собственно, что сознал, что недостаточно знаю свою науку и стал отставать в преподавании ее. Может быть в тишине частной жизни побольше поучусь русской истории [5, спр. 22, арк. 10 зв., 11 зв.]. ...Я без сожаления расстаюсь с Институтом, точнее со студенчеством институтским. Оно не то, что

в прежние курсы. Но мне жаль расставаться с моими коллегами» [5, спр. 23, арк. 16 зв.].

З виходом на пенсію М. Бережков, який так і не зміг влаштувати особистого життя, одержав масу вільного часу, а також можливість на самоті поринути у роздуми над життям і власною діяльністю. Він відкладає наукову діяльність, жваво реагує на зміни всередині країни, одержує можливість більше спостерігати за подіями в світі, зокрема за російсько-японською війною, склавши власний щоденник її подій [5, спр. 24–29]. Двічі, влітку 1905 та 1906 рр., він відвідав малу батьківщину – с. Бережок Володимирської губернії. Брак спілкування, що утворився в результаті відходу М. Бережкова від наукової роботи (впродовж 1905–1908 рр. він не видав жодного дослідження), приводить його у «політику» – восени 1906 р. він вступив до «Союзу руського народа» – монархічної організації, натхненником якої був Ніжинський міський голова, тривалий час колега М. Бережкова по Ніжинській вищій школі, історик церковного розколу М. Лілеєв [5, спр. 31, арк. 19, 23]. Проте внутрішній неспокій змушує дедалі частіше звертатись до усвідомлення власного буття: «Может быть спросят: какого мнения я сам о себе? На это я скажу: «Я одинок! Говоря без экивок: я – простой самоучка, кое-что знающий, интересующийся; кое-чему научивший своих слушателей; кое-что напечатавший, под конец ставший близоруким, разочарованным мечтателем про историю, но не историком. И в жизни всей, и в науке я малоудачен, хотя не бесталанен» [5, спр. 32, арк. 16]. «Політика» не виправдала очікувань М. Бережкова і вже навесні 1907 р. у нього виникло бажання залишити «Союз русского народа»: «Мне не досуг участвовать в предприятии его всякого рода» [5, спр. 32, арк. 4 зв.].

За таких обставин М. Бережков – у пошуках нових життєвих орієнтирів. Зрозуміло, що подумки він звертається до свого ідеалу. «Чтобы понять писателя, как следует, полезно начать переписывать его рукописи; читать и вчитываться по черновикам его в изложение его мыслей также полезно; но переписывать, чтобы понять, еще больше полезно, необходимо (по моему опыту)» [5, спр. 32, арк. 29], – такий запис з'явився у щоденнику історика в квітні 1907 р. Не виключено, що для кращого розуміння себе М. Бережков почав «перечитувати» джерело свого натхнення – М. Бестужева-Рюміна: «У меня сохранилась пачка писем ко мне Константина Николаевича. У досуга я перечитываю их с удовольствием, с сердечным волнением: предо

мною встає моє минуле, з надіями, з радістями; згадується гаряча пора професорського викладання і всієї взагалі наукової роботи; і точно перед очима стоїть мій наставник Бестужев-Рюмін, ласково ободраючий мене, викладаючий мені учасливим, тихим голосом його поради наукові, його серйозні зауваження про людей, про життя. Він – моя критика, моя наукова совість, бодрячий мене приклад» [8, арк. I – II]. «Квітнева ідея» рефреном прозвучала у вступній частині книги: «Переписуюча, ще краще розумієш автора, ще більше ціниш його. Ум, доброта, изящна простота, благородний і діловий тон, і нічого пошлого – ось що відрізняє листи К. Н. Бестужева-Рюміна: такі листи переписувати і перечитувати дуже виховально кожному, а мені – повторюю – це заняття дуже приємне, відрадне для мого серця» [8, арк. II].

Робота над «проектом» тривала з 2 червня, коли було написано передмову до листів К. М. Бестужева-Рюміна, до 25 серпня 1907 р., коли було завершено написання всіх додатків. У «Щоденнику» М. Бережкова процес роботи над епістолярієм відображений досить лапідарно: «11 юлія [1907 р.]. За останні дні занят перепискою старих листів К. Н. Бестужева-Рюміна до мене. Царство йому небесне, доброму страдальцю за російську землю, за просвіщення її. А до мене він був вітчизняно добрий, любячий» [5, с. 32, арк. 36 зв.]. Переписування власне листів тривало до 15 липня 1907 р. [8, арк. 118] Захоплений роботою над листами, М. Бережков забажав продовжити текст: «Відпочину, і при першій можливості напишу «послеслів'я» до нього. Воно потрібно» [8, арк. 118]. Судячи з того, що невдовзі учений завершив роботу над книгою, він був по-справжньому захоплений нею після тривалої перерви в наукових студіях. Відтак, кінець липня – серпень 1907 р. був присвячений написанню післямови, яку увірвала до себе план-проспект його докторського дослідження та спогади про вчителя. Робота над книгою тривала на тлі частих змін настрою, а також постійних проблем зі здоров'ям. Зокрема у своєму щоденнику 17 липня 1907 р., тобто безпосередньо після завершення переписування листів, М. Бережков занотував: «Тепер речі в кращому вигляді мені здаються в Нежині. Чувствую, що дуже звик до нього: до його ґрунту і клімату, до його милих околиць, до всієї складки його життя. І грецьке кладбище дуже добре...» [5, с. 32, арк. 37 зв.], а 24 серпня, напередодні завершення роботи над книгою, – «а рука-то права не поправляється» [5, с. 32, арк. 40].

Таким чином, М. Бережков впродовж двох місяців створив рукописний текст книги in folio на 166 сторінках, об'єднаний єдиною ідеєю надзвичайно значущою для М. Бережкова – К. М. Бестужев-Рюмін. Оскільки текст книги – листи та коментарі до них, нотатки з приводу дисертації та спогади про вчителя – написані без виправлень і розташовані цілком логічно і в належній послідовності, можна припустити наявність чернеток і робочих записів, які, на жаль, не збереглися. Згадувана вже фраза: «У досуга я перечитываю их с удовольствием...» може вказувати на попереднє неодноразове прочитання кореспонденції. Крім того, робочі матеріали до докторської дисертації, підготовчі матеріали до статей, чернетки ймовірно слугували основою для написання тієї частини книги, в якій викладено концепцію докторської дисертації М. Бережкова. Нарешті, спогади про вчителя окрім пам'яті живилися опублікованою доповіддю М. Бережкова «В память профессора К. Н. Бестужева-Рюмина», принаймні окремі її фрагменти мають дуже багато спільного з текстом книги спогадів.

Книга містить лише авторські тексти листів К. Бестужева-Рюміна, тоді як на оригіналах листів збереглися дуже важливі для розуміння епістолярної повсякденності, через втрату конвертів, власноручні позначки М. Бережкова про дату одержання кожного листа [7].

У процесі роботи над книгою М. Бережков був обмежений обсягом «журналу», в якому по закінченні післямови, присвяченої його докторській роботі і ролі К. М. Бестужева-Рюміна в її написанні, він зробив висновок: «Пусть будет вся эта книга о нем» – тобто він прагнув не лише до кінця слідувати ідейному задуму книги, але й використати увесь обсяг «журналу», заповнити роздумами про вчителя сторінки, які залишались порожніми. Власне, остання фраза «Простите, мой дорогой учитель! Мир тебе» заповнила заключні рядки останньої сторінки. Це цілком узгоджується з тією категоричністю, з якою М. Бережков на початку 1907 р. поставився до власного щоденника: «Я постараюсь удовольствоваться этими листками для наступившего года, не пришивать новых. Не буду вырывать и однажды написанного» [5, спр. 32, арк. 2 зв.].

Для кого була написана книга? Вірогідність того, що М. Бережков готував ці листи для видання досить велика. На це вказує низка фактів. Насамперед, скопійованим листам передує вступне слово переписувача, в якому він висловлює своє прагнення уможливити читання листів: «Я потому считаю полезным и нужным сделать список всех

писем Бестужева-Рюміна ко мне, что я лучше, чем кто-нибудь другой прочту их бисерный, иногда очень трудно разборчивый почерк» [8, арк. II]. Переписані епістоли споряджені підрядковими коментарями, зробленими М. Бережковим задля кращого розуміння тексту і контексту, передусім, для стороннього читача. Крім того, наявність змісту в кінці книги, надає зброшурованому і обгорнутому у тверду палітурку опусу внутрішньої впорядкованості. Важко відповісти напевно на питання про те, чому сам М. Бережков не видав цієї книги? Ймовірно публікація цієї книги була не на часі. Деякі натяки на це дає думка М. Бережкова, зафіксована у щоденнику 21 лютого 1911 р.: «Я боюсь писать мемуары. Довольно будет выборки из дневников, да переписать письма друзей. Да и то к чему? Кто мои читатели будут?» [5, спр. 36, арк. 51]. Це могло означати, що тривала відірваність від наукового співтовариства, викладацької діяльності мінімізувала аудиторію, яка могла б поцінувати спогади М. Бережков, так само як і епістолярні спогади про вчителя.

До книги увійшли 85 листів К. Бестужева-Рюміна, написані з 2 січня 1880 р. до 28 вересня 1896 р. М. Бережков вказує, що вони збереглися практично всі, за винятком двох-трьох з них, які були втрачені [8, арк. 118]. Втім, без будь-яких застережень М. Бережков не включив до книги три записки М. Бестужева-Рюміна за 6 березня 1876 р., [листопад] 1878 р. та 28 лютого 1879 р., що збереглися в його архіві [6] і засвідчують наявність епістолярних контактів між ними і під час навчання в університеті. Скоріше за все, листи самого М. Бережкова до вчителя втрачені. Принаймні жодної згадки про їх існування, а за логікою відкlastись вони мали б в архіві М. Бестужева-Рюміна, дослідники творчості російського історика не зробили [11; 16]. Однак, за текстами листів М. Бестужева-Рюміна достатньо чітко проглядається тематична спрямованість листів М. Бережкова, а часом досить точно можна відтворити особливості його текстів.

За тематикою листи стосуються переважно наукової та викладацької діяльності М. Бережкова та дієвої участі К. Бестужева-Рюміна у цьому. Листи містять чимало повчальної критики на адресу молодого лектора, а також чимало цінних порад вчителя молодому вченому. Листи розкривають дієву участь К. Бестужева-Рюміна у працевлаштуванні М. Бережкова до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Наявні в листуванні чисто історіографічні сюжети: відомості про наукову спільноту, публікації, книги, захисти дисерта-

цій, думки про колег по «цеху», міркування про історичну освіту. На окрему увагу заслуговують епістолярні роздуми над проблемами давньої Русі (варязьке питання), методологічні засади наукової творчості тощо. Звичайно, лейттемою епістол К. Бестужева-Рюміна була докторська дисертація М. Бережкова. Помітною в листах є увага учителя до негараздів особистого життя учня. Обмінювалися кореспонденти й відомостями про стан здоров'я, яке, очевидно, своєю слабкістю досить часто давало про себе знати. Крім того, ці листи є цінним джерелом для вивчення епістолярної повсякденності істориків тієї доби.

Післямова, присвячена докторській дисертації – по суті містить виклад концептуальних засад дослідження. Вони представлені схематично, проте достатньо переконливо, з точки зору володіння автором джерельною базою дослідження та методикою аналізу історичної інформації. Саме у підсумках до цієї частини книги побічно наголошується на тому, що продовження цієї роботи не буде: «В заключение еще раз говорю: я искренно желал написать, и надеялся, что напишу докторскую диссертацию. Я был самонадеян в отношении ее, полагая, что напишу ее скоро, выложу ее так сказать сразу, на бумагу, из своей головы. ... Очень, очень жалко и совещусь в душе перед памятью Константина Николаевича; но скажу все-таки читателю, что я говорил правду моему учителю, когда говорил о занятиях над диссертацией и обработке ее; у меня до сих пор хранятся черновые материалы, наброски и заметки; крымская посольская книга вся исписана на полях заметками; не только план работы был ясен для меня: многое было и выполнено в этом плане. *Dixi et animam levavi*¹» [8, арк. 135].

Остання частина книги присвячена спогадам про вчителя. Цей текст сповнений особистих вражень про нього, про його манеру викладання, про «вторники» у К. М. Бестужева-Рюміна, про те як випадок звів його з вчителем і як це вплинуло на подальшу долю М. Бережкова, нарешті, про останні дні життя К. М. Бестужева-Рюміна.

Дана рукописна книга належить до призабутого на початку ХХ ст. жанру епістолярного роману. Вона відіграла свою важливу роль – повернула її упорядника до наукових студій, реанімувала інтерес до дослідницької діяльності. Вона стала першим наукоподібним продуктом, що з'явився з-під пера М. Бережкова після його виходу на пенсію,

¹ Я сказав і тем облегчил свою душу (лат.).

і брідж-проект до краєзнавчих студій історика. Характерно, що після цієї книги М. Бережков ніколи не повертався до тематики кримознавчих студій. Історіографічне засвоєння епістолярної спадщини М. Бестужева-Рюміна та М. Бережкова як комплексу історичних та історіографічних джерел досі не відбулося. Виняток становить хіба що згадка біографа К. Бестужева-Рюміна Є. Шмурло про його вдячність «профессору М. Н. Бережкову за его воспоминания и сообщение нескольких выдержек из писем к нему Константина Николаевича» [24, с. IV] та використання фрагментів цього листування при підготовці нарисів про життя та діяльність М. Бережкова. Відтак, постає нагальна необхідність публікації листів, яка має започаткувати новий етап у вивченні життєдіяльності цих двох неординарних особистостей.

Бібліографічні посилання

1. **Бережков М. Н.** В память профессора К. Н. Бестужева-Рюмина (Речь в собрании Нежинского Историко-Филологического Общества, 15 января 1897 г.) / М. Н. Бережков // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. II. – Отдел II. – С. 16–23.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 2358.
3. **Зозуля С. Ю.** Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова / С. Ю. Зозуля // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 124–127.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XXIII. – Спр. 2.
5. Там само. – Спр. 7–59.
6. Там само. – Спр. 685–687.
7. Там само. – Спр. 688–772.
8. Там само. – Спр. 788.
9. Там само. – Спр. 53962–53974.
10. Там само. – Ф. 71. – Спр. 905.
11. **Киреева Р. А.** Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX века / Р. А. Киреева. – М., 1990.
12. **Коваленко А. Б.** М. Н. Бережков – историк и краевед / А. Б. Коваленко // Литература та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105.
13. **Коваленко О. Б.** Бережков Михайло Миколайович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 334.
14. **Коляструк О.** Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М. М. Бережкова / О. Коляструк // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 91–96.

15. **Крижанівська Л. О.** Особистий архівний фонд М. М. Бережкова / Л. О. Крижанівська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 147–155.
16. **Малинов А. В.** К. Н. Бестужев-Рюмин. Очерк теоретико-исторических и философских взглядов / А. В. Малинов. – СПб., 2005.
17. **Непомнящий А. А.** Крымоведение в научном наследии М. Н. Бережкова / А. А. Непомнящий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 257–265.
18. **Острянюк А.** «Щоденник» професора Бережкова / А. Н. Острянюк // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133–139.
19. **Острянюк А. М.** М. Бережков (1850–1932) / А. М. Острянюк // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 3(6). – С. 83–93.
20. **Острянюк А. М.** М. Бережков: штрихи до біографії / А. М. Острянюк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 196–201.
21. **Самойленко С. Г.** Книжкове зібрання професора історії М. М. Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту / С. Г. Самойленко // Література та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. – К.; Ніжин, 1997. – С. 129–138.
22. **Шипко Л. В.** Життєвий шлях та наукова діяльність Михайла Бережкова (1850–1932) / Л. В. Шипко // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 211–223.
23. **Шипко Л. В.** Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Шипко. – К., 2007.
24. **Шмурло Е. Ф.** Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина (1829–1897). / Е. Ф. Шмурло. – Юрьев, 1899.

Надійшла до редколегії 24.05.2011 р.